حبدار سولنگي

شيخ اياز جي ڪرداري نظمن جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

"A Critical and Analytical Study of Character-Oriented Poetry of Shaikh Ayaz"

Abstract

This research presents a critical and analytical study of Shaikh Ayaz's character poems, highlighting his distinctive contribution to Sindhi literature. Shaikh Ayaz (1923–1997) is a remarkable poet whose art embodies poetic beauty, philosophical thought, and humor in complete harmony. Among his many literary qualities, the creation of character poems occupies a prominent place. After Shah Abdul Latif Bhittai, Ayaz revitalized Sindhi poetry by introducing powerful characterization through diverse poetic figures.

Characterization, as an artistic form, expresses a character's emotions, attitudes, and psychological states in a natural and realistic manner. In a character poem, the poet creatively presents a character — whether drawn from history, society, or imagination — with complete artistic freedom. The essential elements of such poetry include the psychology of temperament, ideological depth, and a vivid creative passion that enhances the poem's thematic significance.

Ayaz's poetic subjects are deeply rooted in his social surroundings, reflecting the living pulse of human experience. Characters appear across all his poetic genres, including ghazal, bait, wa'i, geet, haiku, triolet, nazm, azad nazm, and prose poem. His character poems stand as profound examples of both artistic creativity and ideological expression in Sindhi poetry.

Keywords: Shaikh Ayaz, characterization, character poem, Sindhi poetry, literary criticism.

شيخ اياز (جنم: 1923ع، وفات: 1997ع) سنڌي ٻوليءَ جو اهڙو شاعر آهي، جنهن وٽ شعري ڪائنات جون سڀ حُسناڪيون، تهذيبون، روايتون، فڪر ۽ فلسفا، تحرڪ ۽ تحريڪون، سگهه ۽ سچايون ڀرپوريت سان ملن ٿيون.

سنڌي شاعري، جنهن کي جدت جي هلڪي ڦلڪي روشني ڪشنچند بيوس ۽ سندس همعصرن ڏِني، اياز ان کي مڪمل سج بڻايو جنهن ڪري شاعريءَ جو هڪ پورو دورُ مڪمل طرح اُڀري ۽ واضح ٿي اڳيان آيو اياز پنهنجي شاعريءَ وسيلي شعري اظهار جا نوان رُخ پيدا ڪري، ان کي فني ۽ فڪري وسعت ڏِني.

ڊاڪٽر اسحاق سميجو پنهنجي ڪتاب "شيخ اياز جي شاعريءَ" ۾ لکي ٿو: "اياز هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن کي اسان سنڌي شاعريءَ جو هڪ مڪمل دور سڏي سگهون ٿا. جنهن وقت گُذرڻ سان هڪ روايت جو درجو حاصل ڪري ورتو آهي. جيتوڻيڪ اياز جي دور ۾ اياز سان گڏ شاعرن جو هڪ پُورو نکٽ آهي، پر ظاهر آهي تہ ان جو چنڊ اياز ئي آهي." [1]

ٻين انيڪ شعري خوبين سان گڏ شيخ اياز جي شاعريءَ جو هڪ اهم پاسو ان جا ڪرداري نظم آهن. شاهہ لطيف کان پوءِ شيخ اياز ئي سنڌي شاعريءَ ۾ گهڻا ڪردار ۽ مضبوط ڪردار نگاري پيش ڪئي آهي. شيخ اياز جي ڪرداري نظمن تي ڳالهائڻ/لکڻ کان اڳ ۾ شاعريءَ ۾ ڪردار، ڪردارنگاري ۽ ڪرداري نظمن بابت ويچار هيٺ ڏجن ٿا. ڪردار: "ڪردار" فارسي زبان جو لفظ آهي، جنهن کي سنڌي، اردو، پنجابي ۽ براهوي زبانن ۾ بہ ڪردار ئي چيو ويندو آهي. جڏهن تہ انگريزيءَ ۾ ان لاءِ "character"، هنديءَ ۾ هلت يا چال ۽ پشتو ۾ "سلوڪ" چيو ويجي ٿو.

ڪرداري نگاري: ادب جي مختلف صنفن ۾ ڪردارن جي پيشڪش کي "ڪردار نگاري، (characterization) سڏيو ويندو آهي. ڪردارن جي فني ۽ فڪري تراش ڪردار نگاريءَ جي ذمري ۾ اچي ٿي، جنهن ۾ ڪردار جا سارويا عملي روپ ۾ وڏيڪ واضح ٿي، پنهنجي سڃاڻپ ڪرائيندا آهن.

ڊاڪٽر قاضي خادم لکي ٿو: "ادب ۾ ڪردار نگاري ايتري تہ اهم آهي، جو ڪڏهن ڪو فنپارو صرف ڪردار نگاريءَ جو مثال لڳندو آهي، اها هڪ اديب جي سُڄاڻائي آهي، جو هو نہ صرف ظاهري طرح نظر ايندڙ حالتن جي آڌار تي ڪردار نگاري ڪري ٿو بلڪ هُو هڪ ڪردار جي سوچ، اندر جي آنڌ مانڌ ۽

انهن حالتن جو بہ تجزيو ڪري ٿو جن جي ڪري ان ڪردار ۾ مختلف وقتن ۾ مختلف تبديليون ايندڙيون رهن ٿيون.“ (2)

ڪردار نگاري بہ هڪ فن آهي، جنهن ۾ ڪردار جا احساس، روّيا، ۽ سڀاءُ هڪ خاص فطري انداز ۾ بيان ڪيا وڃن ٿا.

ڪرداري نظم: ڪرداري نظم، جديد نظم جو هڪ قسم آهي- شاعرُ پنهنجي نظم ۾ ڪو ڪردار پيش ڪندو آهي، ڪردار شاعر جو تخليق ڪيل هُجي يا سماج ۽ تاريخ مان ڪنيل هُجي، ان لاءِ هر شاعر آزاد آهي. ڪرداري نظم لاءِ پهرين ڳالهہ ڪردار جي مزاج جي نفسيات ۽ فڪري پهچ آهي. ڪردار پنهنجي بيهڪ ۾ جيترو واضح ۽ فڪري اُهڃاڻ وارو هوندو، نظم اوترو اهم ۽ تخليقي طور اُڀري ايندو. ڪردار ڪنهن ”ڪهاڻيءَ“ جو هُجي يا ”نظم“ جو اُن جي تخليقي اهميت هڪ جهڙي هوندي آهي، ڪرداري نظم، نظم جي گهاڙيٽي ۾ هڪ منظوم ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ نظم جا فني ۽ فڪري لوازمات بہ شامل هوندا آهن، ڪرداري نظم ۾ نظم جو فڪري تاڃي پيٽو ڪردار جي مزاج تي ٻڌل هوندو آهي.

شيخ اياز گهڻ رُخ ۽ گِهرو شاعر آهي- هن وٽ فڪر جون نيون ڏارائون ۽ خيال جون وسعتون مِلن ٿيون. اياز جي هر شعري صنف ۾ مختلف ڪردار مِلن ٿا. ”بيت“ کان ”غزل“ تائين ۽ ”دوهي“ کان ”نثري نظم“ تائين سندس شاعري مختلف ڪردارن سان ڀريل آهي. اياز جا ڪرداري نظم سندس سڃاڻپ جو هڪ الڳ باب آهن. سندس ڪرداري نظمن ۾ ڀرپور ڪردار نگاريءَ سان گڏ نظرياتي اُڀتار بہ ملي ٿي. هُو جذبي جي شدت وسيلي پنهنجي شعري ڪردارن کي لافاني بڻائي ڇڏي ٿو. شيخ اياز کان اڳ جي جديد شاعرن وٽ شاعريءَ ۾ ڪردارن جو سلسلو جهيڻو ۽ جَهڪو رهيو. اياز ان سلسلي کي وڌيڪ واضح ۽ تخليقي طور متحرڪ ڪيو ۽ اهو شعري تاريخ جو هڪ الڳ بابُ ٿي بيٺو. اياز وٽ ڪيترا ئي ڪردار پنهنجي ڏندڪٿائي، تمثيلي ۽ تخليقي حيثيت ۾ اُڀري آيا ۽ ائين اياز وٽ مختلف ڪردارن جي هڪ الڳ دُنيا آباد ٿيڻ لڳي.

نظم ۾ ڪردارن جا مختلف قِسم ڄاڻائيندي، اردوءَ جو ناميارو نقاد قاسم يعقوب لکي ٿو: ”پهريان اُهي ڪردار، جنهن ۾ شاعر ڪنهن بہ ڪردار کي ظاهر نہ ڪندو آهي، پر چوڻ واري جو بيانيو (Narration) هڪ ڪردار بڻجي ويندو آهي. ٻيا اُهي ڪردار جيڪي شاعر جي واحد صيغي جي نمائندگي ڪندا آهن، ٽيان اُهي

ڪردار جيڪي باقاعده ڪنهن شيءِ، ڪنهن مخلوق يا ڪنهن صفت جي نمائندگي ڪندي نظر ايندا آهن.“ (3)

اياز جي شاعريءَ ۾ ڪردارن جا اهي ٽيئي قِسم مِلن ٿا. هُو جديد سنڌي شاعريءَ ۾ ڪرداري نظم جو سڀ کان اهم شاعر آهي. شاعريءَ ۾ اياز هڪ انسان دوست شاعر آهي. هن وٽ ماڻهوءَ جو مانُ ۽ ڌرتيءَ جي عظمت هڪ خاص فڪري حيثيت اختيار ڪن ٿا.

امير علي چانڊيو لکي ٿو: ”اياز جو فڪر ڌرتيءَ جي ماڻهن مان جلا حاصل ڪري ٿو گرد و پيش جي مادي حقيقتن کي داخلي ڪيفيتن سان هم آهنگ ڪري ٿو هُو غمِ زندگيءَ بجاءِ غمِ دوران کي ترجيح ڏئي ٿو.“ (4)

اياز جو هڪ نظم ”راجا ڏاهر“ آهي، جنهن ۾ هُو سنڌ ڌرتيءَ جي جوڌي ڪردار راجا ڏاهر کي مخاطب ٿي ڌرتيءَ جي ڌيئرن سان ٿيل تاريخي ظلم ۽ ناانصافيءَ خلاف پنهنجو احتجاجي آواز بلند ڪري ٿو:

”راجا ڏاهر،
تنهنجون نياڻيون
سهڻيون سياڻيون
ڪنهن هٿن آنديون
مانديون بانديون!
چيلهه ۾ رسا
چِڪبا چوٽا
اڳيان گهوڙا
پُٺ تان پياريون
راڄ ڪماريون
ننگيون ساريون“! (5)

اياز جي انهن سٽن ۾ ڌرتيءَ جي باندي ڌيئرن جو درد آهي، جيڪو سٽن مان پلتجي نڪري ٿو نظم جي آخري سِٽن ۾ هُو پنهنجي ڪردارن کي صرف هيڻو ۽ لاچار ڏيکاري ماتم نـ ٿو ڪري، پر هو پنهنجي ڪردارن کي عظمت ڏئي ٿو. انهن کي پنهنجون ڪوتائون سڏي، ساڻن پنهنجو ناتو ڳنڍي ٿو ۽ ظلم خلاف نفرت ظاهر ڪري انسان دوستيءَ جو حق ادا ڪري ٿو:

”ها پر آهي
پو بہ انهن جي
مُنهن تي نفرت
عظمت، جرئت
آهن منهنجون
چڙ ڪويتائون.“ (6)

ان نظم جي حوالي سان ڊاڪٽر اسحاق سميجو لکي ٿو: ”راجا ڏاهر جي شهادت ۽ عرب حملي آورن جي سنڌ تي قبضي کان سواءِ راجا ڏاهر جي نياڻين جي عصمت کي شاعريءَ جو موضوع بڻائڻ پنهنجي اصل ۽ بنياد سان ڳنڍجڻ جي ڳالهہ هئي.“ (7)

اياز امن جو شاعر آهي. هُو هر ظلم، ڏاڍ ۽ جنگ لاءِ پنهنجي شاعريءَ ۾ ڌڪار وارو جذبو رکي ٿو. هو ڌرتيءَ تي بم ۽ بارود نہ پر رنگ رتول ڏِسڻ چاهي ٿو ان ڪري هُو ڌرتيءَ تي ٿيندڙ ”جنگ“ کي نندي ٿو ۽ انسان سان پنهنجائپ جو ناتو تلاش ڪري، ان جي قول ۽ ٻول سان پنهنجو رشتو جوڙي ٿو.

اياز جو نظم ”هي سنگرام“ هڪ ڀرپور ۽ تمام گهڻو مقبول آهي. هيءُ نظم هن 1965ع ۾ پاڪ-ڀارت جنگ دوران لکيو. نظم لکڻ جي ڏوهہ ۾ ڪيس قيد ڪيو ويو ۽ سندس ڪتابن تي پابندي وڌي وئي.

”هي سنگرام!
سامهون آ
نارائڻ شيام!
هن جا منهنجا
قول بہ ساڳيا
ٻول بہ ساڳيا
هو ڪِوتا جو ڪاڪ ڏٺي، پر
منهنجا رنگ-رتول بہ ساڳيا
ڍِٽ بہ ساڳيا
ڍول بہ ساڳيا
هانءُ بہ ساڳيو
هول بہ ساڳيا

هن تي ڪيئن بندوق کڻان مان!
هن کي گولي ڪيئن هڻان مان!
ڪيئن هڻان مان”! [8]

هن نظم ۾ ڪردار نه نارائڻ شيام آهي، پر حقيقت ۾ هيءُ نظم انسان ذات جي عالمي امن جو ترانو آهي، هن نظم ۾ نارائڻ شيام جو ڪردار علامتي آهي. شاعر امن سان پيار ظاهر ڪري جنگ کان شديد نفرت جو اظهار ڪري ٿو. هن نظم بابت امير علي چانڊيو لکي ٿو: ”امن ۽ جنگ“ جي موضوع تي هن کان زياده بهتر نظم شايد ئي ڪو لکيو ويو هجي. نارائڻ شيام هڪ امن پسند شهريءَ جي علامت آهي، جيڪو جنگ جي ”ڪارڻ“ لاءِ هڪ چيلينج آهي، سندس سيني ۾ اهڙي دل ڌڙڪي ٿي، جيڪا انساني دل آهي، ڪا وحشي يا پاڳل جي دل نه آهي، هو ڪوتا جو ڪاڪ ڏٺي به آهي، هو به ”جنگ“ کان متنفر آهي ۽ هن جو پيغام به ”امن“ آهي. هو بي قصور ۽ مظلوم آهي. نظم جي ساري خوبي ان ۾ آهي ته جي هڪ علامت آهي، سو ”هن کي گولي ڪيئن هڻان مان“ جي لفظن ۾ پنهنجي مجبوري ظاهر ڪري ٿو يعني هو گولي هڻڻ نه ٿو چاهي، پر پس پرده جنگ ڪرائيندڙ اصل قوت لاءِ به هن ۾ پوشيده نفرت پڙڪو کائي اُٿي ٿي ۽ هن ۾ زيرِ لب اهڙين سوچن جو اظهار نظر اچي ٿو. ڪرداري نظمن ۾ شاعر پنهنجي سوچ، فڪر ۽ نظريي جو اظهار به ڪندو آهي، جيئن هن نظم ۾ اياز ”جنگ کان نفرت ۽ امن سان محبت“ واري نظريي جو اظهار ڪيو آهي. نظم ۾ ڪردار علامتي آهن. اصل ۾ هن نظم ۾ هڪ علامتي ڪردار وسيلي هڪ نظريي جو اظهار ڪيو ويو آهي.

اياز پنهنجي هڪ ٻئي نظم ۾ به علامتي ڪردار پيش ڪري، پنهنجي انسان دوستيءَ واري نظريي جو پرچار ڪيو آهي. اياز هڪ انسان دوست شاعر آهي، سندس شاعري عالمي انساني ڀائيچاري جو درس ڏئي ٿي. ”اياز جي انسان دوستي ۽ ان جي عظمت ۾ ايمان جي حد تائين يقين جو نتيجو ئي آهي، جو هن جي شاعري گذريل سٺ سالن کان به وڌيڪ عرصي کان هر دور ۾ زنده شاعريءَ طور متحرڪ ۽ سرواڻيءَ وارو ڪردار ادا ڪندي اچي ٿي.“ [10]

”هي هابيلُ
هُو قابيلُ!
ساڳي ڪُک جا ٻئي رهواسي

هڪڙو ٻئي جي رت جو پياسي!
توکي مصحف پڙهڻو آهي،
دور ستارن جي ڏاڪڻ تي
جنت تائين چڙهڻو آهي
مون لئہ دوزخ کولي کولي
مون کي ڏاڍي ننڊ اچي ٿي
ٻاهر وچ
ڏٽيءَ کي مچ
پڙهين جو پڙه. " (11)

هن نظم ۾ ڪردار تمثيل طور ڪم آيا آهن. ٻئي ڪردار هڪ ئي ڪُک مان جنم ورتل هڪ ئي رت مان تخليق ٿيل آهن، پوءِ بہ انهن ۾ انساني مفادن جي جنگ آهي. شاعر انهن کي انسانيت جو مصحف پڙهڻ لاءِ چئي، انسان دوستيءَ واري عالمي نظريي جو پرچار ڪري ٿو. "اياز جي شاعريءَ جو اهو روپ انسان دوستي ۽ امن جو مظهر آهي، اياز جي اها انسان دوستي ۽ عالمي برادريءَ جو سَڏُ مذهبي ڪٽرپڻي کان بالاتر آهي، اها همہ گير دعوت محض انسانيت تي مبني آهي. " (12)

شيخ اياز ڌرتيءَ جو شاعر آهي، سندس شاعريءَ ۾ ڌرتيءَ جا ڪردار ۽ انهن جا ڏک ملن ٿا. هُو پنهنجي مِٽيءَ جي ماڻهن جا اهنج ۽ سماجي حالتون بيحد ڀرپوريت سان بيان ڪري ٿو:

"لاڙي وينگس ڇڄ ڇڙي ٿي،
اَنَ ڪڻن تي اُڏري آيل
ڪانءُ تڙي ٿي
هن جا ٽيئي ٻار ٻُکايل
ڏيءُ رڙي ٿِي. " (13)

هن نظم ۾ سماجي بدحاليءَ کي بيان ڪيو آهي. نظم جا ڪردار ٻُک ورتل ۽ ڏُتڙيل آهن. ان نظم بابت ڊاڪٽر سحرامداد لکي ٿي: "هيءُ نظم سنڌ جي "ٻُک" جي تاريخ کي ورجائي ٿو ان نظم ۾ ان ڪڻن تي اُڏري آيل ڪانءُ انهن پرماري قوتن جي علامت آهن، جيڪي اسان جي وات تان مانيءَ جو گرهہ بہ کسي وٺڻ ٿا چاهين. " (14)

ڏرتيءَ جي ڪردارن جي حوالي سان اياز جو نظم ”ڏُڳاٽو خان“ هڪ اهم نظم آهي. نظم جو ڪردار سنڌ جو هڪ هاري آهي، جيڪو نسل در نسل ساڳي ڪِرت سان واڳيل آهي، پر سندس رهڻي ڪهڻي ۽ حالتون اڳ جهڙيون آهن، جن ۾ ڪا بہ تبديلي نہ اچي سگهي آهي. هيءَ نظم سنڌ جي هارين جي اجتماعي تاريخ آهي، جيڪي ابن ڏاڏن کان وٺي پوکي راهيءَ سان وابستہ رهڻ جي باوجود پنهنجون معاشي حالتون بدلائي نہ سگهيا آهن.

”هيءُ ڏُڳاٽو خان،
انهيءَ جو
پيءُ بہ هاري
پُٽ بہ هاري
پوک اهائي ساڳي ساري
ساڳي جوڙي تي پاڃاري.“ (15)

هن نظم ۾ هاريءَ جي سماجي زندگي، مسئلا ۽ حياتيءَ جي محدود دائري کي هيئن بيان ڪيو ويو آهي:

”ڳوٺ بہ ساڳيا
موت بہ ساڳيا
پير ڪڙيون ۽ ٽاٽا ساڳيا
نينگر لاءِ جمعاٽا ساڳيا“ (16)

نظم جي مٿين سِٽن ۾ هاريءَ جي حياتيءَ جي يڪسانيت ۽ ان سان سماجي ناانصافيءَ جو بيان آهي. وڏيرڪي طبقي جو ظلم ”پيرَ ڪڙيون ۽ ٽاٽا ساڳيا“ سِٽ ۾ بيان ٿيل آهي.

”جنهن ڌرتيءَ کي ويتو کوٽي،
تنهن ڌرتيءَ ۾ آخر موٽي“ (17)

ماڻهو پنهنجي ڳُٽيءَ ۾ جڏهن ڳرندو آهي تہ هُو پَٽَ تي ويهي، اجايو سجايو ڌرتيءَ کي ڪک-ڪاني سان کوٽيندو آهي. اياز سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي سادن ۽ پريشان حال ماڻهن جي عڪاسي انهن سِٽن ۾ شاندار ڳوڙهائيءَ سان، مختصر نُڪتن ۾ بيان ڪري، اهو ثابت ڪيو آهي، تہ هُو انساني نفسيات جو ماهر شاعر

آهي. نظم جو هيءُ حصو ڪردار جي هڪ بئي رُخ جي سڃاڻپ ڪرائي ٿو جنهن ۾ مايوسيءَ بجاءِ جماليات آهي، ايترين مشڪل حالتن ۾ رهڻ ڪان پوءِ به نظم جو ڪردارُ پنهنجي وندر ۽ وروِنهن ڳولهي لهي ٿو. غم گهٽائڻ لاءِ هُو پنهنجي ڪنهن شوق ۾ پناهه وٺي ٿو:

”ها پر سانجهيءَ ٽاڻي
گهوڙي ڪي جنهن وقت پلاڻي
سنج وڃائي،
ڏاڍيان ڳائي
گهوڙي جي هڻڪار هوا ۾
پرتي پرتي پَر ڦهلائي
۽ ساري لالاڻ شفق جي
ڦهلي ڦهلي نُور وهائي نيسارن ۾
هن ۽ گهوڙي جي تارن ۾
پانيان ٿو تنهن وقت ٻنهي جا
نيڻ صدين جا سيڻَ لڳن ٿا...“ (18)

نظم جي مٿئين حصي ۾ ڪمال جي جماليات آهي، ”گهوڙي جي هڻڪار جا پر ۽ نيڻ صدين جا سيڻَ“ بيحد حسين شاعراڻيون ترڪيبون آهن. هن نظم ۾ هاريءَ سان گڏ ”گهوڙو“ به هڪ ڪردار آهي، شاعر ٻنهيءَ جي نيڻن جي هڪ ئي وقت ڳالهه ڪري، انهن جي پاڻ ۾ انسيت بيان ڪئي آهي.

اياز جو هڪ ٻيو نظم ”پورهيت لئه پرديس به ساڳيو ”هيءُ ڏڱاٽو خان“ جو تسلسل آهي، جنهن ۾ پڻ ”پورهيت“ جي حالتن ۽ ڏکن جو بيان آهي، ۽ ان سان ٿيل استحصال جو ذڪرُ آهي.

”پيٽ_ بُکئي جي پُورنءِ نه ڪائي،
انگ_اُ گهاڙا پار به ساڳيا
هن ڌرتيءَ جي ديِن به ساڳي،
غاصب ۽ غدار به ساڳيا،
”وڍ به ساڳيا، ڏڍ به ساڳيا
ويري ساڳيا، وار به ساڳيا.“ (19)

اياز ڏرتيءَ جي پيٽ-ٻڪايل ۽ انگ-اُگهاڙن“ ڪردارن کي ڳائي پاڻ کي ”ڌرتيءَ جو شاعر“ ثابت ڪيو آهي.

اياز جي شاعريءَ ۾ باغي ۽ انقلابي ڪردار به مِلن ٿا. چي گويرا جي موت تي لکيل نظم: ”جنهن آزاد گُذاريو آهي، تنهن لئه موت ته ڪا شيءِ ناهي“ يا دولهه دريا خان جي پُٽ تي لکيل نظم: ”تون هونئن به مرندين ڪاڇي ۾“ جا ڪردار انقلابي ۽ باغي ڪردار آهن. ان کان علاوه سندس نظم ”نانءُ ته هن جو آجو آهي“ به هڪ انقلابي ۽ باغي ڪردار آهي، جيڪو اياز جو تخليق ڪيل ڪردار آهي ”آجو“ ڏينهن جو لوهارڪو ڪم ڪري ٿو ۽ رات جو لڪ ڇپ ۾ ڀهڙاريءَ جي ماڻهن کي آزاديءَ جي ويڙهه وڙهڻ لئه بندوقون پهچائي ٿو سندس ڪابه سماجي زندگي نه آهي، هن جي حيات جو هڪ ئي مقصد ”آزادي“ آهي.

اياز جي شاعريءَ ۾ جتي انقلابي ڪردار آهن، اتي سندس شاعريءَ ۾ آدرشي ڪردار پڻ آهن. ”اياز عالمگير انساني قدرن ۽ آزاديءَ ۽ امن لاءِ زندگيون قربان ڪندڙ ڪردارن کي نهايت پيار ۽ احترام سان ياد ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته هُو پاڻ به آزاديءَ جي شمع جو ئي پروانو هو.“ [20]

سندس نظم ”اسان ننڊ جا نيڻ آهيون پرين“ ۾ اجتماعي آدرشي ڪردار آهن، هي نظم علامتي آهي. هن نظم ۾ اياز اُنهن ڪردارن جي ڳالهه ڪئي آهي، جن پنهنجي حياتي سماجي شعور ۽ آدرشن لاءِ وقف ڪري ڇڏي آهي. هي نظم آدرشي ڪردارن جو حَسين ترانو آهي، جنهن جي جهونگار سان دلين ۾ نئون شعُور، جوش ۽ روشن خياليءَ جي ساجاهه پريل آهي، جيڪا زندگيءَ جي مقصديت کي واضح ڪري ٿي:

”اسان ننڊ جا نيڻ آهيون پرين
سُتي ساهه جاڳي
وجي دور دور
ستارا لتاڙي اسان جو شعورُ
ڳتين جا سوين قافلا رهگذر ۾
سفرَ ۾
سوين ڪائناتون
نه آغاز جن جو نه انجام جن جو...“ [21]

مشتاق گبول هن نظم تي راءِ ڏيندي لکي ٿو: ”اياز هن نظم ۾ اهڙن ڪيترن ئي ڪردارن کي ڳايو آهي، جن سماج کي آدرشن ۽ عمل سان جڳمڳايو آهي. اهڙن ڪردارن ۾ شاعر، فلاسفر، سائنسدان، تخليقڪار، انقلابي، سياستدان ۽ اهي سڀ روشن خيال اچي وڃن ٿا، جن دنيا کي پنهنجي فن، فڪر، عمل ۽ آدرشن ذريعي جڳمڳايو ۽ جهان ۾ روشنيون ورڇڻ جو ڪم سرانجام ڏنو آهي.“ [22]

اياز جي هڪ ٻئي نظم ”هاءِ بازار جهان“ ۾ پڻ آدرشي ڪردار آهي. ان نظم ۾ ”نوشيروان“ (هڪ بادشاهه) جو آدرشي ڪردار موجود آهي. اهو ڪردار زندگيءَ جي اعليٰ قدرن جو امين آهي، جنهن وٽ پنهنجي شعور جو نج پڻو ۽ اصليت آهي. اهو ڪنهن مادي شيءِ تي هرڪجي هار نه ٿو مڃي. هو پنهنجي اصول، سچائيءَ ۽ سماجي قدرن کي سلامت رکي ٿو:

”هاءِ بازار جهان!
جنهن ۾ هر يوسف وڪامي ٿو،
هر زليخا جنهن ۾ دامن چاڪ آ
جنهن ۾ هر شيءِ کان مهانگو آ خلوص،
جنهن ۾ سستو آهه هر شيءِ کان ضمير،
حسن و حق معصوم پينوءَ جي مثال، مون اُتي پِنندي ڏٺا،
ٿي ڪئي فرهاد تيشي جي فروخت
قيس ان ۾ محملِ ليليٰ وِڪيو،
سر جُهڪائي ٿي وَيو نوشيروان،
هاءِ بازار جهان!“ [23]

هن نظم ۾ يوسف، زليخا، فرهاد ۽ قيس جديد دور جا مادي قدرن هٿان شڪست کاڌل ڪردار طور ڏيکاريا ويا آهن. نظم ۾ ’نوشيروان‘ هڪ اهڙو ڪردار آهي، جيڪو بدليو ناهي، جنهن وٽ ساڳيا قدر موجود آهن. جيڪو ’بازار جهان‘ جو حصو نه ٿو بڻجي ۽ هر رشتي، ناتي ۽ محبت کي وکر وانگر وڪامندو ڏِسي، پشيمان ٿِي سِرُ جُهڪائي هليو ٿو وڃي، ان جي انڪار ۾ زندگيءَ جو وسيع ۽ بلند تصور موجودُ آهي.“ [24]

اياز پنهنجي هڪ ٻئي نظم ۾ پڻ اهڙن ئي آدرشي ۽ باغي ڪردارن کي بيان ڪيو آهي، جن پڻ حياتيءَ جي اعليٰ مقصدن لاءِ عملي طور پاڻ پتوڙيو ۽ اذيتون ۽

مشڪلاتون برداشت ڪيون، جيڪي سڄي عُمر جيون جي جنگ ۾ بغاوت ۽ مزاحمت سان پنهنجي آدرشن جي حاصلات لاءِ وڙهندا رهيا.

”هر قدم تي زندگيءَ جو جام زهرُ،
ڪنهن نئين سقراط جو آ منتظر،
هر گهڙي سُوري سڏي
ڪنهن نئين منصور کي
ٿي ٻري شمع حيات
آ جلڻ جنهن تي پتنگن جي نجات!
ڪوئي عيسيٰ، ڪوئي گوتم، ڪوئي گانڌيءَ جي صفات،
زندگيءَ جي سينڌ جو جُهومر ٿيو،
جنهن سان جرڪيو حُسنِ ذات.“ (25)

مٿئين نظم ۾ بامقصد زندگي گُذاريندڙ ڪردارن جو فلسفو آهي، جن موت کي ماتِ ڏني ۽ پنهنجي عمل ۽ آدرش کي زنده رکي ”زندگيءَ جي سينڌ ۾ جهرمر“ بڻجي جيئندا رهيا ۽ سندن حياتيءَ جي جدوجهد ”حسن ذات“ جي علامت بڻجي وئي.

ان کان علاوه اياز جي نظم ”اجنبي آءُ، گهڙي آءُ“ ۾ بہ علامتي طور وطن پرست ۽ انقلابي ڪردار آهن. ”هرڻ هنيلا بيٺا سوچن“ بہ علامتي نظم آهي. ”هيءُ نظم، وسيع فڪر جو حامل آهي، هن ۾ شامل ڪردارن کي آدرشي ڪردارن طور ڏِسي سگهجي ٿو جيڪي مسلسل جدوجهد ۾ آهن، انهن کي پنهنجي جدوجهد جا خاطرخواهہ نتيجا نہ مِلي سگهيا آهن، تنهن ڪري اُنهن جي اندر ۾ پيدا ٿيل بي چيني، بيقراري ۽ اذيت واري ڪيفيت جي عڪاسي ٿيل آهي.“

انقلابي ۽ آدرشي ڪردارن کان علاوه شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ سماجي ڪردار بہ مِلن ٿا. اياز پنهنجي نظم ”ٿرڊ ڪلاس جي گاڏيءَ ۾ هُوءَ“ ۾ هڪ هيٺين طبقي جي عورت ڏيکاري ٿو جيڪا ريل گاڏيءَ ۾ ٻار کي ٿڃ پياري ٿي، گاڏيءَ ۾ ويٺل هڪ ڪردارُ جيڪو سُونهاريءَ سان آهي. اهو پنهنجي اندر جي بي حياءَ انسان کي ظاهر ڪندي، عورت کي لالچي نظرن سان ڏِسي ٿو. نظم ۾ عورت جو ڪردار معصوم ڏيکاريل آهي، جڏهن تہ ”ڏاڙهيءَ واري“ پوڙهي جو ڪردارُ هڪ گندي ذهنيت وارو ظاهر ڪيل آهي. هيءُ نظم ان مخصوص طبقي جي ذهني ۽ اخلاقي غربت کي ظاهر ڪري ٿو جيڪي ”مُنهن ۾ ملان اندر ۾ ابليس“ طور سماج ۾ سڃاڻپ رکن ٿا.

”ٽرڍ ڪلاس جي گاڏيءَ ۾ هُوءَ
ڇاتيءَ تان ڪجهہ انگي ريڙهي
ٻار کي ٻُبو ڏئي ٿي
”ڊڪ ڊڪ هاٽي، ڊڪ ڊڪ هاٽي“
گاڏي جڻ تہ ڇوي ٿي.
آڏيءَ اک ڏِسي ٿي
هن جي پيءَ کان پوڙهو ماڻهو
جڻ نظرن جي آڱرين سان
هن جي ڇاتيءَ جي ڏانڊيءَ تان
گل ڇِني ٿو.“ (27)
ڊڪ ڊڪ هاٽي، ڊڪ ڊڪ هاٽي
گاڏي جڻ تہ ڇوي ٿي!“

انهن سِٽن ۾ شاعرَ بيجان شيءِ ”گاڏيءَ“ کان سماجي قدرن جو پرچار ڪرايو آهي، جنهن مان اهو ظاهر ٿو ٿئي تہ ”عورت“ جا سماجي قدر حياءَ دار ماحول وارا آهن، ۽ پوڙهو ڪنهن ٻئي ”ڏارئي سماج جو ڪردار آهي، جنهن وٽ وڏي عُمر (ٻزرگيءَ) جي باوجود بہ ذهن ۾ گند پريل آهي، هيءُ نظم ٻن مختلف سماجن ۽ انهن ڪردارن جي ذهني سوچ جو تقابلي جائزو پڻ پيش ڪري ٿو. شيخ اياز پنهنجي ڌرتيءَ کي دل ڏٺائي، ان مان اظهار جون نيون ڏڙڪنون تخليق ڪيون. اهڙيءَ طرح هُن: ”شاعريءَ جي ٻولي، موضوع ۽ ڪردار ماڻهن مان کنيا ۽ انهن کي ماڻهن ۾ ڪٺي آيو. هن پنهنجي ڪلام وسيلي ٽن رخن ۾ بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. پهريون سوچ ۽ فڪر جي ميدان ۾، ٻيو ٻوليءَ، تشبيهن، تخيل ۽ ڪردارن جي سطح تي ۽ ٽيون خود فني گهاڙيٽن ۽ شعري قالبن جي ڏس ۾.“ (28)

شيخ اياز جا شعري موضوع جيئن تہ پنهنجي ڌرتيءَ ۽ ان جي ماڻهن مان ڪنيل آهن، ان ڪري سندس شاعري پنهنجي ڌرتيءَ جي ڪردارن جي هڪ نڪت جيان آهي، اياز جي شاعريءَ جي هر صنف: غزل، بيت، وائي، گيت، هائيڪو ترائيل، نظم، آزاد نظم، نثري نظم وغيره ۾ ڪردار ملن ٿا. اياز جا ڪرداري نظم پنهنجي فني ۽ فڪري بيهڪ ۾ ڪردار نگاريءَ جا اعليٰ مثال آهن.

حوالا

1. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر. شيخ اياز جي شاعري، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2020ع، ص: vii
2. قاضي قادر ڊاڪٽر. ادب ۾ روايتون. سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد 1992ع، ص: 97
3. يعقوب، قاسم ڊاڪٽر. تنقيد ڪي شعريات، پ ورب اڪادمي، اسلام آباد 2014ع، ص 133
4. چانڊيو امير علي، ويا جي هنگلور (سهيڙيندڙ: ستار) سنڌي ادبي اڪيڊمي، ڪراچي، 1999ع، ص 233
5. شيخ اياز ڪلهي پاتم ڪينرو نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد 1963ع، ص 115
6. ساڳيو
7. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر. شيخ اياز جي شاعري، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2020ع، ص 39
8. شيخ اياز وڄون وسڻ آئيون (ڇاپو ٽيون)، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد 1995ع، ص 37
9. چانڊيو امير علي، ويا جي هنگلور (سهيڙيندڙ: ستار) سنڌي ادبي اڪيڊمي، ڪراچي، 1999ع، ص 223
10. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر. شيخ اياز جي شاعري، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2020ع، ص 45
11. شيخ اياز وڄون وسڻ آئيون (ڇاپو ٽيون)، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد 1995ع، ص 147
12. چانڊيو امير علي، ويا جي هنگلور (سهيڙيندڙ: ستار) سنڌي ادبي اڪيڊمي، ڪراچي، 1999ع، ص 22
13. شيخ اياز ڪلهي پاتم ڪينرو نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد 1963ع، ص 14
14. حسيني، سحر امداد، ڊاڪٽر. شعور شاعر شاعري، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2008ع، ص 355
15. شيخ اياز وڄون وسڻ آئيون (ڇاپو ٽيون)، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد 1995ع، ص 93
16. ساڳيو
17. ساڳيو
18. ساڳيو
19. ساڳيو ص 94
20. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر. شيخ اياز جي شاعري، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2020ع، ص 39

21. شيخ اياز، وڄون وسڻ آئيون (ڇاپو ٽيون)، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1995ع، ص 37
22. گبول، مشتاق، شيخ اياز جا آزاد نظم، مرڪ پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص 45
23. شيخ اياز، پونر پري آڪاس (ڇاپو ٽيون) نيو فيلڊ پبليڪيشن، حيدرآباد، 1995ع، ص 106
24. گبول، مشتاق، شيخ اياز جا آزاد نظم، مرڪ پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص 54
25. شيخ اياز، پونر پري آڪاس (ڇاپو ٽيون) نيو فيلڊ پبليڪيشن، حيدرآباد، 1995ع، ص 119
26. گبول، مشتاق، شيخ اياز جا آزاد نظم، مرڪ پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص 112
27. شيخ اياز، شاعري-4 (سهيڙ ۽ سنوار: تاج جويو) ثقافت ۽ سياحت کاتو ڪراچي 2009ع، ص 248
28. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر. شيخ اياز جي شاعري، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2020ع، ص xvli